

KORXONALARDA MOLİYAVIY REJALASHTIRISHDA QO'LLANILADIGAN MODEL VA USULLAR

Pardayev Jamshid Muzaffarovich

ORCID: 0009-0006-2847-9326

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

mustaqil tadqiqotchisi (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada korxonalarda moliyaviy rejalashtirish jarayonida qo'llaniladigan model va usullar tizimli tahlil qilinadi. Moliyaviy rejalashtirishning samaradorligini oshirishda an'anaviy va zamonaviy yondashuvlarning ahamiyati ko'rsatib beriladi. Tadqiqotda normativ, balansli, iqtisodiy-matematik, stsenariyli va imitatsion modellashtirish usullarining mohiyati hamda ularning amaliyotda qo'llanish imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, xorijiy tajriba asosida moliyaviy rejalashtirishning ilg'or amaliyotlari o'rganilib, ularni mahalliy sharoitlarda qo'llash istiqbollari tahlil etiladi. Olingan natijalar korxonalarda moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, resurslardan samarali foydalanish va strategik rivojlanishni qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: moliyaviy rejalashtirish, model, usul, iqtisodiy-matematik modellashtirish, stsenariyli yondashuv, imitatsion modellashtirish, moliyaviy barqarorlik.

Kirish: Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatini samarali tashkil etish va ularning raqobatbardoshligini ta'minlashda moliyaviy rejalashtirish alohida ahamiyat kasb etadi. Moliyaviy rejalashtirish korxonaning moliyaviy resurslarini boshqarish, barqaror rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish hamda mavjud risklarni kamaytirishda muhim vosita hisoblanadi. Ushbu jarayonda



qo'llaniladigan model va usullar nafaqat qisqa muddatli operativ vazifalarni, balki uzoq muddatli strategik maqsadlarni ham samarali amalga oshirishga xizmat qiladi.

Korxonalarda moliyaviy rejalashtirishda qo'llaniladigan modellar turli davrlarda va turli mamlakatlarda tarixiy tahlil quyidagicha:

1. An'anaviy modellar XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari. Germaniya, Fransiya va keyinchalik AQSh davlatlarida. Bu davrda sanoat inqilobi va yirik korxonalarning paydo bo'lishi bilan moliyaviy hisob va balans asosida rejalashtirish amaliyoti shakllangan. Germaniyada buxgalteriya va balansli rejalashtirish usullari korxonalar moliyaviy boshqaruvida keng qo'llanila boshladi.

2. Budjetlash va normativ rejalashtirish modellari 1920–1930-yillar AQSh va Angliya davlatlarida. Iqtisodiy inqirozdan keyin korxonalarda budjetlash amaliyoti joriy etildi. Bu usul moliyaviy resurslarni taqsimlash va nazorat qilishning asosiy vositasi sifatida shakllandi.

3. Iqtisodiy-matematik modellar 1950–1960-yillar AQSh va SSSR davlatlarida. Ikkinchi jahon urushi va uning iqtisodiy oqibatlaridan keyin yirik korporatsiyalar va davlat xo'jaliklarida matematik usullarga (liney optimallashtirish, regressiya, prognozlashtirish) asoslangan moliyaviy rejalashtirish keng qo'llanildi. AQShda menejment ilmida yo'nalish sifatida shakllandi, SSSRda esa "iqtisodiy-matematik modellar" turkumi markaziy rejalashtirishda qo'llanildi.

4. Ssenariyli rejalashtirish modellari 1960–1970-yillar AQSh va Fransiya davlatlarida. RAND Corporation (AQSh) tomonidan strategik ssenariy tahlili ishlab chiqildi, keyinchalik fransuz iqtisodchisi Gaston Berje tomonidan "prospective" metodi rivojlantirildi. 1970-yillarda neft inqirozi tufayli Shell korporatsiyasi ssenariy rejalashtirishni amaliyotda muvaffaqiyatli qo'llagan.

5. Imitatsion modellar 1970–1980-yillar AQSh, Yaponiya va Germaniya davlatlarida. Kompyuter texnologiyalari rivojlanishi bilan Monte Carlo

simulyatsiyasi va agent asosli modellar korxonalar moliyaviy qarorlarida xavflarni baholash va stress-testlarda qo'llanila boshladi.

6. Sun'iy intellekt va mashinali o'rganish asosidagi modellar 2000-yillardan boshlab AQSh, Yaponiya, Janubiy Koreya va Xitoy davlatlarida. Big Data va AI rivoji bilan moliyaviy rejalashtirishda prognoz aniqligini oshirish uchun neyron tarmoqlar, mashinali o'rganish va NLP usullari joriy qilindi. Xususan, AQShda ilmiy tadqiqotlar orqali, Xitoyda esa amaliyotda tez sur'atlarda rivojlandi.

Xulosa qilib aytganda, an'anaviy modellar Yevropa va AQShda XIX–XX asrlarda, matematik modellar 1950–1960-yillarda AQSh va SSSRda, ssenariyli modellar AQSh va Yevropada 1960–1970-yillarda, imitatsion modellar 1970-yillardan boshlab AQSh, Yaponiya va Yevropada, AI asosidagi modellar esa 2000-yillarda global darajada vujudga kelgan va rivojlangan.

Korxonalarda moliyaviy rejalashtirishda qo'llaniladigan modellarning asosiy vazifalari quyidagicha ifodalanadi:

Prognozlash va bashorat qilish. Korxonaning kelgusi daromad va xarajatlarini hisoblash. Turli bozor sharoiti va iqtisodiy o'zgarishlar ta'sirini oldindan ko'rish. Likvidlik va pul oqimlari (cash flow)ni oldindan aniqlash.

Resurslarni taqsimlash va optimallashtirish: Moliyaviy resurslarni turli yo'nalishlarga samarali taqsimlash. Investitsiya loyihalarini tanlashda eng foydali variantni belgilash. Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarini iqtisodiy jihatdan optimallashtirish.

Xavf va noaniqlikni baholash: Turli ssenariylar asosida tavakkalchilikni hisoblash. Xavflarni kamaytirish uchun muqobil variantlarni solishtirish. Stress-test va Monte Carlo simulyatsiyasi kabi usullar orqali ehtimoliy xavflarni tahlil qilish.

Nazorat va monitoring: Moliyaviy rejalar bajarilishini tekshirish. Reja va amaldagi natijalarni solishtirish (variance analysis). Kerak bo'lsa, tuzatish kiritish imkonini yaratish.





Strategik qarorlarni qo'llab-quvvatlash: Uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishda moliyaviy asos berish. Korxonaning bozordagi raqobatbardoshligini ta'minlash. Ishlab chiqarish, investitsiya va moliya strategiyalarini muvofiqlashtirish.

Axborot va tahlil vazifasi: Turli manbalardan moliyaviy ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash. Menejment va investorlar uchun tushunarli moliyaviy axborot tayyorlash. Korxonaning iqtisodiy ko'rsatkichlarini turli modellar orqali tahlil qilish.

Xulosa qilib aytganda, moliyaviy rejalashtirish modellari korxonaning qisqa muddatli barqarorligi va uzoq muddatli strategik rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Ular orqali korxonada resurslar samarali taqsimlanadi, xavflar kamaytiradi, qarorlar ilmiy asoslanadi.

Ko'rsatkichlar va ssenariyli usullar – korxonaning rentabellik, likvidlik kabi asosiy moliyaviy ko'rsatkichlari asosida tahlil qilish, hamda “agar-bo'lsa” yondashuvi orqali turli variantlarni ko'rib chiqishga imkon beradi. Bu usullar noaniqlik sharoitida tavakkalchilikni kamaytirishga xizmat qiladi.

Optimallashtirish va imitatsion usullar – resurslardan eng samarali foydalanish, xavflarni chuqur tahlil qilish va murakkab hisob-kitoblarni amalga oshirish imkonini beradi. Ularning afzalligi – natijaning yuqori aniqligi, kamchiligi esa – katta hisoblash quvvati va aniq ma'lumotlar talab etilishidir.

Ekspert-baholash usuli – ma'lumot yetishmaydigan yoki yangi bozorga chiqish jarayonida muhim yordamchi bo'lib xizmat qiladi. Ammo sub'ektivlik darajasi yuqori bo'lgani sababli uni mustaqil qo'llash emas, balki boshqa usullar bilan birgalikda ishlatish maqsadga muvofiq.

Korxonalarda moliyaviy rejalashtirishda qo'llaniladigan model va usullar tahlilida ham qator muammolar mavjud.

1. Ma'lumotlar bilan bog'liq muammolar. Moliyaviy ko'rsatkichlar bazasining yetarli emasligi yoki noto'g'ri shakllantirilishi. Tarixiy

ma'lumotlarning to'liq bo'lmasligi sababli ekstrapolyatsiya va statistik modellarning aniqligi pasayishi. Axborotlarning kechikib kelishi, tezkor monitoringning sustligi.

2. Model va usullarni tanlashdagi muammolar: An'anaviy modellardan (balans, normativ) ortiqcha foydalanish, tashqi omillarni yetarlicha hisobga olmaslik. Zamonaviy iqtisodiy-matematik va imitatsion modellardan foydalanish uchun mutaxassislar yetishmasligi. Turli modellarning natijalari o'rtasida tafovutlar katta bo'lib, yagona qarorga kelishda qiyinchilik tug'ilishi.

3. Tashqi muhitdagi noaniqliklar: Bozor konyunkturasining tez-tez o'zgarishi (inflyatsiya, valyuta kurslari, soliq siyosati). Global iqtisodiy inqirozlar va kutilmagan vaziyatlarning ta'siri. Siyosiy va huquqiy muhitdagi barqarorlik darajasining pastligi.

4. Tashkiliy va boshqaruv muammolari: Korxonada strategik moliyaviy rejalashtirishga yetarlicha e'tibor berilmasligi. Ichki boshqaruv tizimida integratsiyalashgan axborot platformalari bo'lmasligi. Qaror qabul qiluvchi rahbarlarning moliyaviy modellashtirish bo'yicha bilimlari cheklanganligi.

5. Texnologik va innovatsion cheklovlar: Big Data, AI (sun'iy intellekt), va zamonaviy simulyatsion dasturlarni joriy etishda moddiy-texnik baza yetarli emasligi. Katta hajmdagi hisoblashlarni amalga oshirish uchun dasturiy ta'minot va apparat vositalariga yetarli mablag' ajratilmasligi. Axborot xavfsizligi va ma'lumotlarning ishonchliligini ta'minlashdagi qiyinchiliklar.

Korxonalarda moliyaviy rejalashtirishda qo'llaniladigan model va usullarning samaradorligi ko'p jihatdan ma'lumotlarning to'liqligi va sifati, mutaxassislarning malakasi, tashqi iqtisodiy muhitning barqarorligi, va zamonaviy texnologiyalarning qo'llanishiga bog'liq. Amaliyotda ko'pincha oddiy va tezkor usullar tanlanadi, biroq bu uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlamaydi. Shu sababli, korxonalar uchun kombinatsiyalashgan yondashuv – an'anaviy va zamonaviy usullardan birgalikda foydalanish eng maqbul yechim hisoblanadi.

O'zbekiston amaliyotida moliyaviy rejalashtirish modeli va usullarining yo'lga qo'yilgan:

An'anaviy yondashuvlar ustunligi. Ko'plab korxonalarda moliyaviy rejalashtirish hali ham balans usuli, normativ hisob-kitoblar va ko'rsatkichlar tahliliga asoslangan. Masalan, ishlab chiqarish korxonalarida me'yoriy xarajatlar (yoqilg'i, xomashyo, mehnat xarajatlari) bo'yicha rejalar tuzish keng tarqalgan.

Soliq va buxgalteriya hisobi asosiy manba sifatida. Moliyaviy rejalashtirishda ko'proq soliq hisobotlari va buxgalteriya balanslari asos qilib olinadi. Korxona ichki strategik modellashtirishni to'liq amalga oshirmasdan, ko'proq davlat nazorati uchun hisobotga e'tibor qaratadi.

Zamonaviy usullar asta-sekin joriy qilinmoqda. Scenario tahlili, optimallashtirish modellari, imitatsion hisob-kitoblar ayrim yirik davlat ulushiga ega korxonalarda (masalan, energetika, transport, bank sektori) qo'llanilmoqda. Lekin kichik va o'rta biznesda bunday usullar yetarlicha qo'llanilmaydi.

Axborot texnologiyalaridan foydalanish. So'nggi yillarda moliyaviy rejalashtirishda ERP tizimlari (1C, SAP, Oracle), elektron hisob-kitob dasturlari keng joriy qilinmoqda. Bu orqali balans, pul oqimlari va xarajatlarni tezkor nazorat qilish imkoniyati kengaymoqda.

O'zbekistonda korxonalarda moliyaviy rejalashtirish asosan an'anaviy usullarga tayanadi: balans va normativ yondashuvlar ustun, soliq hisobi va buxgalteriya ma'lumotlari asosiy manba sifatida ishlatiladi. Yirik korxonalarda zamonaviy modellar (scenario, optimallashtirish, IT-platformalar) joriy qilina boshlagan bo'lsa-da, kichik va o'rta biznes hali ham oddiy usullar bilan cheklanmoqda.

Xulosa va takliflar.

Korxonalarda moliyaviy rejalashtirishda qo'llaniladigan model va usullar tahlili shuni ko'rsatadiki, moliyaviy rejalashtirish korxona faoliyatining barqarorligini ta'minlash, moliyaviy resurslardan samarali foydalanish hamda





strategik rivojlanishni belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. An'anaviy yondashuvlar (balans, normativ va ko'rsatkichlar usullari) hali ham ko'plab korxonalarda ustuvor hisoblanadi. Zamonaviy modellardan (iqtisodiy-matematik, stsenariyli, imitatsion va optimallashtirish modellaridan) foydalanish imkoniyatlari mavjud bo'lsa-da, ularning qo'llanilishi ko'proq yirik korxonalargagina xos. Moliyaviy rejalashtirishning samaradorligi ko'p jihatdan axborot tizimlaridan foydalanish darajasi, malakali mutaxassislar mavjudligi va boshqaruv madaniyatiga bog'liq.

Takliflar: Strategik moliyaviy rejalashtirishni joriy etish – korxonalarda moliyaviy rejalashtirishni faqat qisqa muddatli rejalar bilan cheklab qo'ymasdan, o'rta va uzoq muddatli strategiyalar ishlab chiqish zarur. Zamonaviy modellarni keng qo'llash – imitatsion modellashtirish, stsenariyli tahlil, optimallashtirish usullaridan foydalanish orqali tavakkalchiliklarni kamaytirish va qarorlar sifatini oshirish lozim. ERP tizimlari, raqamli moliyaviy monitoring dasturlari va sun'iy intellekt asosidagi tahlil vositalarini keng joriy etish tavsiya etiladi. Moliyaviy menejment bo'yicha mutaxassislarni zamonaviy analitik usullar, modellashtirish va prognozlash bo'yicha muntazam tayyorlash kerak. Kichik va o'rta biznes uchun qo'llanma – ularning moliyaviy rejalashtirishini yengillashtirish uchun standartlashtirilgan metodikalar va IT-platformalar ishlab chiqish kerak.

Adabiyotlar/Literatura/Reference:

Бондаренко Т.Г., Солтаханов А.У. Необходимость финансового планирования в условиях современной экономики // Инновационная наука. 2017. № 2-1. С. 164- 168.

Вишар С. П. Современные проблемы финансового планирования предприятий системы потребительской кооперации в России // Символ науки. 2016. № 6. С. 160-163.

Демин С. С., Зинченко А. С., Черкасов М. Н. Особенности финансового планирования производственных процессов на предприятиях машиностроения // Вестник университета. 2016. № 5. С. 130-132.